

Олег Клименко

ГРОШОВІ ЗНАКИ КОМАНДУВАННЯ ВЕРМАХТУ ДЛЯ ТАБОРІВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджується роль емісії спеціальних грошових знаків для таборів військовополонених у роки Другої світової війни.

Ключові слова: військовополонені, зрадники, бони, грошові знаки, виплати.

У роки Другої світової війни табори для військовополонених більшості воюючих країн стали невичерпним резервом робочої сили для воєнної промисловості. На жаль, цей винятково важливий для вітчизняної історії аспект залишається поза увагою дослідників. Метою даної статті є узагальнення закордонних історіографічних джерел, введення до наукового обігу нових, якими є насамперед грошові знаки, проведення їх наукового аналізу та встановлення ролі в експлуатації військовополонених.

Перед військовими операціями в СРСР нацистські керівники мали досить туманне уявлення, що вони робитимуть із військовополоненими. Проте на початку березня 1941 р. стала домінувати радикальна думка про негайне знищення більшовицьких керівників усіх рівнів, рядових членів партії, у зв'язку з чим рейхсфюрер СС Г. Гімлер 13 березня отримав усю повноту влади в зоні майбутніх бойових дій і завдання зробити все, щоб “в ході виконання операції не зустрічалося перешкод” [31, с. 494].

12 травня вирішення цієї проблеми просунулося ще на один крок – з'явилася підготовлена Варлімонтом секретна директива щодо ліквідації представників радянської політичної влади, комуністів, яких німці не визнавали військовополоненими, вимагали передавати їх СД для знищення у перехідних таборах (дулагах) [34, с. 94-95].

6 червня 1941 р. ОКВ підготувало директиви щодо поведження з політичними комісарами. Вони вимагали в боротьбі з більшовизмом відмовитись від таких понять, як “гуманізм”, “права людини” тощо, оскільки комуністи є розпалювачами “азіатських методів боротьби” і носіями опору, а тому мають бути страчені [20, с. 52; 49, с. 100].

Ще до вторгнення в СРСР ОКВ створило спеціальний орган АВА („Allgemeines Wehrmachtsamt”), що мав займатися справами військовополонених. Виходячи із засади „більшовизм – це смертельний ворог націонал-соціалістичної Німеччини”, інструкція ОКВ від 16 червня 1941 р. передбачала, що з військовополоненими Червоної армії треба поводитися „з надзвичайною стриманістю і найсуворішою пильністю” і вживати безпощадних заходів за найменшої ознаки непокори до “повного придушення будь-якого пасивного чи активного опору” [31, с. 160-161].

До другої половини XIX ст. у міжнародному праві не існувало багатосторонніх угод, які б встановлювали режим військового полону. Першу таку конвенцію „Про закони і звичаї ведення сухопутної війни” прийняли на Першій конференції миру в Гаазі (18.05–29.07.1899 р.). Друга Гаазька конференція миру (15.06–18.10.1907 р.) виробила новий повніший правовий акт. Однак Перша світова війна продемонструвала необхідність подальшої розробки норм військового полону, у зв'язку з чим 27 липня 1929 р. була прийнята Женевська конвенція, яку уряд

© Клименко Олег Олександрович – кандидат історичних наук,
заступник директора Державного архіву Тернопільської області.

СРСР не підписав. Цей міжнародний правовий акт визначав, що держава, яка утримує військовополонених, несе повну відповідальність за виконання правил їхнього утримання і що військовополонені перебувають під владою супротивного уряду, а не окремих осіб або військових частин, котрі взяли їх у полон. Якщо одна з воюючих сторін виявиться такою, що не бере участі у конвенції, її положення залишаються обов'язковими для всіх воюючих, що підписали конвенцію. Щодо умов харчування, приміщення й одягу, військовополонені в загальному прирівнювалися до військ уряду, які взяли їх у полон [28, с. 41-46; 10, с. 1024-1025].

Голова Міжнародного комітету Червоного Хреста Марсель Юнод відразу після початку війни, 22 червня, запропонував урядам СРСР, Німеччини, Румунії і Фінляндії здійснити обміни списками вбитих, поранених і військовополонених. 27 червня 1941 року нарком закордонних справ В. М. Молотов телеграфував голові МКЧХ про готовність СРСР здійснити обміни списками військовополонених та переглянути ставлення до Гаазької конвенції. 17 липня 1941 р. В. М. Молотов офіційною нотою, переданою через посольство і Червоний Хрест Швеції, довів до відома Німеччини і її союзників, що СРСР приєднується до Гаазької конвенції за умови взаємності, тобто радянський уряд буде дотримуватися вимог конвенції по відношенню до Німеччини лише „постільки, поскільки ця конвенція буде дотримуватися самою Німеччиною”. Керівництво нацистської Німеччини залишило ноту радянського уряду без уваги. [35, с. 45].

Пізніше СРСР двічі в ноті НКЗС СРСР від 25 листопада 1941 р. та ноті НКЗС від 27 квітня 1942 р. заявляв про виконання ним принципів Гаазької конвенції по відношенню до німецьких військовополонених і водночас звинувачував Німеччину в її недотриманні. При цьому в останньому документі підкреслювалося, що СРСР приєднався до Гаазької конвенції де-факто [22, с. 24-25].

Однак указані документи, котрі носили пропагандистсько-викривальний характер і були спрямовані на створення позитивного іміджу СРСР в очах світової спільноти як борця з фашизмом, не пропонували жодних конструктивних рішень. Й. Сталін своєю заявою „У нас немає військовополонених, є зрадники” й категоричною відмовою від сплати внесків у Міжнародний Червоний Хрест поставив поза законом мільйони наших співвітчизників, прирік їх на масове знищення у фашистських таборах [25, с. 39].

Оскільки СРСР з огляду на позицію Берліна в подальшому фактично відмовився виконувати ряд важливих умов Женевської конвенції – обмін списками військовополонених і надання їм права отримувати посилки через Червоний Хрест, – у Гітлера з'явився привід майже легально морити їх голодом. Уже на початку серпня 1941 р. ОКВ розіслало в армійські частини інструкцію щодо постачання радянських військовополонених, у якій наголошувалося: „Радянський Союз не приєднався до угоди відносно поводження з військовополоненими. Внаслідок цього ми не зобов'язані забезпечувати радянських військовополонених постачанням, яке відповідало б цій угоді як за кількістю, так і за якістю” [34, с. 12, 19].

За свідченнями колишнього начальника штабу ОКХ генерала Ф. Гальдера, незадовго до нападу на СРСР (очевидно, 30 березня 1941. – Авт.) Гітлер скликав нараду командуючих арміями, на якій заявив, що боротьба між Росією і Німеччиною – це боротьба між расами. Оскільки росіяни не визнають Гаазької конвенції, то ставлення до їх військовополонених не повинне відповідати рішенням Гаазької конвенції [34, с. 19].

Радянські ж власті ставилися до своїх військовополонених як до зрадників Батьківщини. Всі ті, хто повернулися з полону, розглядалися як колишні військовослужбовці і без суду і слідства позбавлялися військових звань. 16 серпня 1941 р. вийшов наказ Наркома оборони СРСР № 270, згідно з яким розстрілювалися усі запідозрені в намірі здатися в полон, а їхні сім'ї позбавлялися „державної допомоги і підтримки” [43, с. 34].

Ці накази, як не дивно, отримали найвищу оцінку в близькому оточенні А. Гітлера. Й. Геббельс занотував у своєму щоденнику: „Брутальні накази Сталіна врятували російський фронт. Такої жорстокості нам часто бракувало” [59, с. 127].

Щоправда, теоретично німці вважали, що в поводженні з радянськими полоненими потрібно дотримуватись вимог Женевської конвенції від 27 липня 1929 р., однак при цьому вони вносили такі зміни: викуп полонених не дозволяється, їхні гроші та цінні речі їм не повертатимуться, харчування регламентувалося спеціальним наказом, стаття щодо зовнішніх контактів не застосовуватиметься, а покарання виходитимуть за рамки обмежень, передбачених цією конвенцією [31, с. 161].

Кількість радянських військовополонених неймовірно зростала, що створювало неабияку проблему для Рейху. Німецькі архівні джерела вказують, що вже в кінці 1941 р. у полоні перебувало від 3,4 до 3,8 млн. червоноармійців, з яких до лютого 1942 р. померло 2 млн. [68, с. 136; 1, с. 98; 32, с. 551].

За підрахунками німецьких дослідників К. Штрайта [68, с.10] та Р. Рюрюпа [9, с. 123], за роки війни вермахт узяв у полон понад 5,7 млн. радянських військовополонених, з яких до травня 1945 р. померло понад 3 млн. осіб.

Український дослідник В.Ю.Король найвірогіднішою, документально підтвердженою цифрою загиблих у полоні воїнів Червоної армії, включаючи бійців народного ополчення, партизанів і підпілників, називає 4, 7 млн. осіб [29, с. 61].

Під час перших двох тижнів військових дій на території СРСР з військовополоненими поводитися відповідно до положень викладених вище директив. Однак, починаючи з 17 липня, начальник поліції безпеки і СД Гейдріх видав розпорядження про посилення репресій, що призвело до знищення багатьох категорій військовополонених, насамперед колишніх працівників радянського державного апарату, більшовицької партії, політичних комісарів, діячів Комінтерну та інших [49, с. 10].

Директиви ОКВ/АВА від 8 вересня 1941р. та від 24 грудня 1942 р. ставили радянських військовополонених у ще жорсткіші рамки. Вони передбачали, що більшовицький солдат, “натренований не лише з військового погляду, а й з політичного, у дусі більшовизму”, здатний чинити опір усіма доступними засобами, такими як “саботаж, згубна пропаганда, підпали, вбивства”, а тому він “втратив право”, щоб з ним поводитися „з солдатським лицарством” як з “чесним воїном згідно з Женевською конвенцією” [31, с. 526-527].

Директива вимагала за найменшої ознаки непокори вживати енергійних і безжалюбних заходів “особливо проти більшовицьких агітаторів”, повністю придушувати зброєю будь-який непослух, будь-який опір, стріляти одразу без попередження у будь-якого полоненого-втікача. У цьому ж документі було наказано відділити політично неблагонадійних і передати їх айнцацмандам поліції безпеки і СД. Водночас кожен німецький солдат, дотримуючись гідності німецького вермахту, “має триматися якомога далі від радянських військовополонених” [20, с. 54].

Отже, основною причиною жорстокого ставлення до радянських військовополонених була нацистська теорія расової неповноцінності слов'ян. Її засади доволі лапідарно сформулював безіменний німецький солдат, захоплений у полон улітку 1942 року. Англійський кореспондент „Санді Таймс” А. Верт запитав його: „Як вам не соромно так по-звірячому поводитися з полоненими червоноармійцями?” На що отримав спокійну відповідь: „На те вони і росіяни ...” [7, с. 87].

На окупованій території України окупанти створили відрегульовану машину знищення, яка включала 5 концтаборів і таборів знищення з 40 філіалами, 19 транспортних і переселенських таборів, 12 в'язниць, 52 гетто. Існувало кілька типів таборів для військовополонених: шталаги (стаціонарні великі табори з відділеннями), дулаги (розміщені в оперативному тилу німецьких військ мобільні табори, які переміщалися з лінією фронту) та офлаги (табори для

військовополонених офіцерів). Усього нараховувалося 659 пунктів примусу, знущання, тортур і невідвортної смерті [21, с. 10].

Окрім перерахованих видів, на території Рейху, здебільшого для сегрегації військовополонених британців, американців та французів, існувала вузла спеціалізація таборів за родами військ: люфтваги — для льотчиків, марлаги — для моряків, ілаги — для цивільних осіб.

Згідно з наказом рейхсмаршала Г. Геринга від 16 вересня 1941 р., заборонялося прирівнювати харчові пайки для радянських військовополонених до харчових пайків німецьких громадян. Цей нормативний документ вимагав „дбати лише про тих осіб, які на нас працюють” [5, с. 93].

З військовою прямолінійністю у наказовій формі висловився з цього приводу у 1941 р. і генерал-фельдмаршал фон Рейхенау: „Постачання харчів місцевим жителям і військовополоненим є непотрібною гуманністю” [34, с. 345].

Усього в Україні гітлерівці знищили близько 1,8 млн. військовополонених. Найбільші місця трагедії — Уманська яма, Хорольська яма, Дарницький ліс, „Грослазарет” (Славута), Бабин Яр, табори у Рівному та Львові [30, с. 95-106].

Однак певну частину військовополонених українців, вихідців з окупованих територій, німці звільнили упродовж літа 1941 р., тому що вони були потрібні для розвитку місцевого господарства. Офіційною підставою для подальшого звільнення українських військовополонених „як членів народу, заприязненого з німецьким народом”, став наказ Гітлера від 23 вересня 1941 р. [44].

30 серпня 1941 р. Гітлер летів з Муссоліні до Умані. Під впливом дуче імпульсивний фіюер прийняв рішення звільнити зі 100-тисячної групи червоноармійців, які нещодавно потрапили до полону, усіх українців. За задумами німецького керівництва, випущені на свободу військовополонені повинні стати провідниками „миролюбної” політики Третього рейху. Однак 7 листопада надійшло його нове розпорядження, що українці не можуть користуватися жодними особливими привілеями, тому наказав їх більше не звільняти з полону [45, с. 41-47].

Ще до початку агресії у червні 1941 р. у зв'язку з різким збільшенням чисельності вермахту і скороченням робочих рук у Рейху відчувалася гостра нестача робочої сили. Залучення до .травня 1941 р. на роботи у Німеччину близько 3 млн. іноземних робітників і водночас додаткова мобілізація в армію 679 тис. промислових робітників ще більше затягли „гordдів вузол” [36, с. 189; 24, с. 64].

Великі втрати вермахту вже в перші місяці війни, провал „Бліцкригу”, на який розраховували нацистські генерали, різко зросли вимоги до військової промисловості, хронічна нестача кваліфікованої робочої сили вкрай загострили становище.

У середині серпня 1941 р. з'явився партійний нацистський циркуляр, який регламентував сферу застосування праці радянських військовополонених: на торф'яниках, у каменоломнях, соляних рудниках, будівництві доріг і каналів, але ні в якому разі — на шахтах, у сільському господарстві чи на підземних військових заводах. Однак наприкінці жовтня 1941 р. нацистські вожді вже вели мову про широке використання військовополонених на роботах у Німеччині.

Наявність величезної кількості полонених війни змусила воюючі країни вирішувати проблему їх утримання. Базуючись на досвіді попередніх військових конфліктів, насамперед Першої світової війни, у місцях масового утримання військовополонених практично всі держави супротивних коаліцій стали застосовувати спеціальні грошові знаки, які отримали назву табірних грошей, або „грошей за колючим дротом” [53, с.18, 30-38].

Табірні гроші — це грошові знаки з обмеженою сферою використання, які емітувалися як державними органами, що опікувалися проблемами військовополонених, так і безпосередньо адміністрацією таборів, місцевими органами влади, підприємствами та самими військовополоненими. В умовах тривалої війни державних коштів для утримання полонених зазвичай не вистачало. Тому пошуками необхідних коштів для виживання змушені були займатися зацікавлені особи, які прагнули якомога ефективніше використати дармову робочу

силу, та самі військовополонені шляхом організації напівлегального кустарного виробництва (виготовлення запальничок, портсигарів, медальйонів й інших сувенірів), створення власних табірних кас [46, с. 4-6].

Під час Другої світової війни німецькі окупанти в Україні й на інших окупованих територіях СРСР намагалися застосовувати спеціальні однобічні недатовані бони для таборів військовополонених, які були випущені згідно з розпорядженням головнокомандувача вермахту восени 1939 р. номіналами 1, 10, 50 рейхспфенінгів, 1, 2, 5, 10 і 20 рейхсмарок [33; 51, с. 7].

Якщо порівняти вказані грошові знаки з їх попередниками, скажімо, часів Англо-Бурської війни чи Першої світової війни, то у вічі впадає вироблене роками шаблонне оформлення, яке найвизрашніше проявляється в розмірах, майже подібних пояснювальних текстах щодо їх використання, в обов'язковій наявності герба держави та підписів посадових осіб [53, с. 31, 33].

Бони ОКВ для військовополонених мали однотипне оформлення. В центрі орнаментованої рамки розміщений червоний трикутник—символ військового полону, а в лівому нижньому куті – імперський орел зі свастикою.

Як зазначено в пояснювальних текстах, розмічених на цих грошових знаках, вони були чинні у всіх таборах без винятку і виконували функції обігу та платежу в табірних крамницях: „Ця банкнота дійсна як засіб платежу тільки для військовополонених безпосередньо в таборах військовополонених або в робочих командах, прийматися і витрачатися виключно для визначених торгових цілей. Обмін цієї банкноти на законні платіжні засоби може здійснюватись тільки компетентними органами адміністрації табору. Підробка, махінації і фальшування штрафуються.”

Бони номіналами 1, 10, 50 рейхспфенінгів та 1, 2, 5 рейхсмарок мають серію та семизначний номер. Лише знак вартістю 10 рейхсмарок має семизначний номер без серії, а бона 20 рейхсмарок, котра відома як пробна, взагалі не має серійного номера. Вказані сурогати, окрім розмірів, відрізняються також кольорами паперу: 1 рейхспфенінг—світло-сірий, 10 рейхспфенінгів—рожевий, 50 рейхспфенінгів—світло-зелений, 1 рейхсмарка—білий, 2 рейхсмарки—блакитний, 5 рейхсмарок—охровий, 10 рейхсмарок—білий, а 20 рейхсмарок мають синій друк. Згідно з інструкцією, зворотні боки бон повинні були додатково штемпелюватися печатками таборів. Однак з невідомих причин ця вказівка ігнорувалась, оскільки бони зі штемпелями трапляються надзвичайно рідко, і про них можемо говорити радше як про виняток. У каталозі Розенберга подана ілюстрація бони вартістю 1 рейхспфенінг, зворотний бік якої проштемпелюваний написом: „ STALAG VI E GRUPPE VERWALTUNG” („ШТАЛАГ VI Е АДМІНІСТРАТИВНА ГРУПА”. При цьому автор зауважив, що подібні штемпелі зафіксовані лише на бонах вартістю 10 рейхспфенінгів та 1 рейхсмарка [65, с. 239-240].

Указані бони трапляються з двома видами підписів: головнокомандувача вермахту та начальника табору, що може свідчити про існування декількох випусків, один з яких, можливо, використовувався у прифронтових тимчасових таборах, інший— у стаціонарних.

З самого початку емісії німецьких властей для військовополонених були розраховані на військовослужбовців тих країн, у поведженні з якими вермахт змушений був дотримуватися норм Женевської конвенції 1929 р. Оскільки до полонених червоноармійців цей нормативний акт застосовувався у дуже секуляризованому вигляді, з багатьма поправками, то масове використання подібних грошових знаків у шталагах, розмішених на території СРСР, видається сумнівним.

Тут табори для військовополонених здебільшого стали джерелом для отримання „трофейної” валюти, золота, срібла та цінних паперів, які підлягали реєстрації в пункті прийому трофеїв головної каси Рейху. Тільки за рік (серпень 1941– липень 1942 р.) до головної каси з цих таборів надійшло понад 150 тис. рублів, 543 рейхсмарок, 4780 золотих та срібних речей [6, с. 63].

Разом з тим можна припустити, що в деяких таборах для радянських військовополонених, облаштованих за межами СРСР, бони вказаного зразка могли застосовуватися більш масово у 1941-1942 рр. як заохочення для бранців, чия праця використовувалася в оборонній промисловості Рейху, а також для допоміжного наглядацького складу таборів, набраного з числа військовополонених. За ці гроші у табірних крамницях можна було придбати сигарети, конверти й інші дрібні товари. Однак сталося так, що на початку 1944 р., коли через гостру нестачу кваліфікованої робочої сили німецьке керівництво вирішило трохи лібералізувати режим військового полону й активніше використовувати преміальні грошові знаки, їх не виявилось у потрібній кількості. У зв'язку з цим ініціативу їх виготовлення та використання надали комендантам таборів. Підтвердженням викладеного є самостійні випуски таборів для військовополонених Фрайталь (Саксонія) та Неркевіц (Тюрінгія). Бони вартістю 1, 5 і 10 пфенінгів були просто надруковані на машинці [63, с. 50].

Після вересневої кампанії 1939 р. у німецькому полоні перебувало понад 750 тисяч військових польської армії, серед яких, за даними УЦК, нараховувалося близько 150 тисяч українців. Однак через складні міжетнічні відносини між українцями та поляками, багато українців приховували свою національність [50, с. 22-23].

Найбільше українців було в армії „Познань”. У 14-ій, 17-ій, 25-ій піхотних дивізіях їх налічувалося понад 20%. В армії „Прусси” близько 12 % її особового складу становили наші співвітчизники [13, с. 21].

Так, в офлазі 3-А в Лукенвальді під Берліном перебувала група зі 150 українців, серед яких було кілька десятків офіцерів з армії УНР, у тому числі підполковник Борис Барвінський, майори Яків Гальчевський-Войнаровський, Аркадій Валійовський та Костянтин Смовський [5, с. 76]. Серед полонених був і капітан 57-го Познанського піхотного полку Євген Побігущий, який після звільнення з полону очолив український батальйон „Роланд” [8, с. 74]. Важку ношу військовополоненого ніс і генерал-хорунжий УНР Павло Шандрук, який у 1928-1939 рр. служив контрактним старшиною польської армії [67].

До кінця вересня 1940 р. із полону поступово звільнили усіх вояків-українців, родини яких на той час проживали на території генерал-губернаторства. Однак згодом мережа із 75 таборів, яка призначалася для польських військовополонених, поповнилася за рахунок полонених британців, американців, французів та радянських військових.

Для розрахунків між собою військовополонені польської армії, використовуючи досвід військового полону часів Першої світової війни, з дозволу адміністрації табору створили каси взаємодопомоги, кредитні кооперативи, а згодом банки і час від часу емітували стандартизовані бони. Емісія власних грошових знаків викликала об'єктивною необхідністю. Через Червоний Хрест військовополонені постачалися різними товарами: продуктами харчування, одягом і т. п. У зв'язку з тим, що ці товари розподілялися за встановленими нормами, без врахування особистих нахилів і потреб ув'язнених, як наслідок – розподіл не завжди виявлявся раціональним та ефективним. Хтось із полонених потребував більше сигарет, інший – сиру, кави чи нової білизни. Невідповідність потреб і складу майна ув'язнених призвела до виникнення торгівлі між ними. Тим не менше, звичайний обмін виявився не найкращим способом перерозподілу, оскільки для цього вимагався збіг потреб. Іншими словами, система, побудована на бартерному обміні, виявилася неспроможною забезпечити кожного ув'язненого товаром, якого він найбільше потребував. Таким чином, навіть обмежена економіка табору для військовополонених потребувала певної форми грошей.

Американський дослідник Ф. Філіпсон подав кілька прикладів табірних емісій. Фахівцям відома бона вартістю 5 фенінгів з датою 15 листопада 1939 р., яку випустив табір польських військовополонених („Oboz Jencow Wojennych.”) офлагу в м. Ітзеное. Вона має підписи директора та скарбника. Інші випуски вартістю 5,

10, 50 фенігів походять з каси взаємодопомоги („Kasa Samopomocy”) офлагу II-C та офлагу II- D [63, с. 48].

В офлазі VII, у якому також утримувалися офіцери колишньої польської армії, з дозволу адміністрації виготовлялися картонні бони номіналами, що виражались у марках та фенігах. Так, підрозділ цього табору під номером офлаг VII-A (м. Мурнау, Баварія) емітував бони вартістю 1, 10, 50 фенігів та 1, 2, 5 марок з датою випуску 2 листопада 1944 р. [62, с. 43].

Бона вартістю 5 марок має оригінальне оформлення у вигляді цегляного муру (символ військового полону), на тлі якого цифра „5”. Правосильність знаку підтверджували серія „А”, шестизначний номер, а також печатка табору. Кредитна каса згаданого табору („Obozowa Kasa Kredytowa. Murnau. O.K.K.”) у 1944 р. для потреб своїх пайовиків емітувала так звані „легер-марки” вартістю 1 та 5 марок [56, с. 80].

В емісійний процес включилась і німецька адміністрація цього табору, яка розраховувалася з військовополоненими за виконані роботи „лагергельдами” вартістю 5 пфенінгів. Бони мають характерний німецькомовний текст „Kriegsgef. Offiz. Lager Murnau” [56, с. 80].

Інший підрозділ вказаного офіцерського табору, який носив умовний номер VII-B і розміщувався в м. Ейхштаті (Баварія), очевидно, у 1944 р. емітував бони спочатку вартістю 0,50 марки, а згодом 50 пфенінгів та 1 рейхсмарка. Нерідко такі грошові знаки використовувались і для розваг, зокрема гри в карти [56, с. 79-80].

Деякі оригінальних емісій здійснив офлаг II-C у Волденберзі, в якому перебувало 7 тисяч польських офіцерів, у тому числі і українці. Протягом 1942–1944 рр. тут за розпорядженням табірної комітету касою взаємодопомоги постійно емітувалися бони вартістю 10, 50 фенігів 1, 2, 5 та 10 марок. Про тривалість емісії може свідчити велика кількість серій [56, с. 79].

Для цільового отоварення в торговому закладі („Punkt Wodny”), який продавав напої (вода, чай, кава і т. п.), була випущена бона номіналом 5 фенігів. А барак 7-в цього ж табору користувався доволі розлогою серією номіналів 1, 3, 5, 10, 20, 25, 50 фенігів та 10 марок для дрібної торгівлі у своєму середовищі та гри в карти [62, с. 43].

У м. Гросборн в Померанії (нині м. Велькі Бори, Польща) дислокувалися два табори для військовополонених – офлаг II-D і офлаг II-E, у яких спочатку утримувалися французькі та російські військовополонені. У травні 1944 р. названі табори з'єднали в один, і він став іменуватися офлаг II-D. На площі 1000 м x 500 м у бараках утримувалося понад 6 тисяч польських полонених офіцерів і декілька сотень підофіцерів, поділених на батальйони та роти. Табірний комітет здійснив щонайменше два випуски грошових знаків, останній з яких датований 16 жовтня 1944 р. Перед нами білети вартістю 10, 50 грош та 1, 5 і 10 п'ястів, але не каси взаємодопомоги, як у попередніх випусках, про які вказував Філіпсон, а банку табору. При цьому підкреслено, що вони є законними платіжними засобами („Prawny srodek platniczy w obozie II-D”). Бони мають підписи членів табірної комітету та печатку фіолетового кольору. Табірна валюта забезпечувалася товарним покриттям у вигляді американських та британських сигарет (блок сигарет=10 п'ястам), які зберігалися у табірному банку. Банк став не тільки емігентом, але й фінансовою інституцією, кожен військовополонений міг відкрити у ньому власний рахунок. Окрім названих обігових грошей банк обозу для забезпечення своєї життєдіяльності також емітував банківські чеки, які використовувалися до евакуації табору 28 січня 1945 р. [56, с. 80; 60, с. 25].

Комітет польських військовополонених табору № 321 емітував бони вартістю 1, 2, 5, 10 та 20 рейхсмарок з датою емісії 14 січня 1945 р., які мають напис: „Rozkaz Najstarsz. Obozu № 321”(„За вказівкою керівництва табору № 321”) [56, с. 80].

На території Фінляндії для утримання захоплених у полон радянських офіцерів протягом 1941-1945 рр. функціонував так званий табір №1 в Койлію. Першу серію однотипних купонів вартістю 1, 5 та 10 марок табірної адміністрація запровадила

тут у червні 1943 р. Цифровий номінал знаків проставлявся у верхньому лівому куті. На боках також був вміщений текст російською мовою про те, що ці купони дійсні лише для використання у їдальнях. Вдалося встановити тираж віддрукованих купонів – 52 тисячі штук [56, с. 30].

Наступна серія купонів вартістю 10, 20, 50 та 100 марок датується січнем 1944 р. Її поява, ймовірно, пов'язана з інфляційними процесами в економіці країни, різким знеціненням фінської марки. Вказані грошові знаки надруковані на білому папері різнокольоровим шрифтом у залежності від номіналів. Вони мають цифрові номінали, розміщені в центрі й чотирьох кутах, а також кириличні тексти: „десять марок”, „купон” та „нач. лагеря. кап[ітан]”. Нумерація купонів проводилася від руки. Очевидно, певна їх частина підписувалася посадовими особами табору [56, с. 30].

Щоб наочніше продемонструвати вкрай жахливе становище радянських військовополонених, розглянемо деякі характерні риси „цивілізованого полону”, облаштованого згідно з нормами міжнародного права. Американський дослідник Ранделл детально проаналізував нормативну базу й практику грошових виплат, а також їх розміри для полонених війни в Німеччині та США. Згідно зі статтями 27, 31 і 32 Женевської (1929 р.) конвенції, полонений офіцер і особа, прирівняна до нього в правах, повинні забезпечуватися грошовим утриманням, розмір якого відповідав би сумі грошових виплат офіцера армії, яка взяла його в полон. Однак полонений офіцер не повинен отримувати суму, яка б перевищувала його заробіток у власній армії. Так, німецький офіцер, перебуваючи у полоні в американців, через різницю в оплаті отримував менше від американського офіцера відповідного рангу. Полонені ж американські офіцери забезпечувались грошима на рівні німецьких офіцерів. Якщо це можливо, міжнародні правові акти й практика вимагали, щоб заробітну плату військовополоненим виплачували щомісячно. Женевська конвенція допускала залучення полонених рядового і підофіцерського складу до виробничої діяльності, яка не мала відношення до воєнних дій, з оплатою „з розрахунком цін, які існують для чинів місцевої армії.” При цьому, військовополонені унтер-офіцери могли бути примушені тільки до спостереження й контролю за роботою підлеглих, за виключенням тих випадків, коли вони висловили бажання отримати будь-яку роботу за відповідну винагороду. Після закінчення військових дій уряд переможеної країни повинен відшкодувати країні-переможниці витрати за утримання своїх полонених [66, с. 179].

Уряд США розробив програму оплати полоненим війни. У державній скарбниці відкрили спеціальний валютний фонд, у якому зберігалися гроші військовополонених, що вилучалися в їх власників під час захоплення в полон. На кожного військовополоненого відкривався табірний рахунок, який був чинним до його звільнення з полону. Коли у військовополонених, насамперед японців, знаходили американську валюту, то проводили ретельні розслідування щодо її походження, оскільки знали, що ті брали гроші у вбитих та поранених американських військових [66, с. 179].

Перебуваючи в американському полоні, німецький та італійський лейтенанти отримували грошове забезпечення в сумі 20 доларів на місяць, капітани – 30 доларів, майори і вище – 40 доларів. Японським полоненим офіцерам платили на 5 доларів менше, ніж німцям та італійцям, і лише в 1944 р. ці виплати зрівняли [58, с. 11-12].

Під час перебування у полоні офіцери могли працювати лише за бажанням і в певному сенсі ставали дешевою робочою силою. Разом з тим ті, хто працював, мали кращі шанси поліпшити своє становище, зберегти здоров'я і можливість отримати додаткову платню, яка залежала не від військового звання, а тільки від кваліфікації. Полонені могли, не чекаючи часу звільнення з полону, регулярно отримувати так звані табірні грошові знаки для додаткового харчування, вартість яких вираховувалась із їхніх особистих рахунків.

У США військовополоненим реальні гроші на руки не видавались.

Передбачалося лише безготівкове переведення грошей на рахунок університету, у якому полонений міг навчатися, або ж магазину, коли той забажав придбати собі музичний інструмент.

Табірною адміністрацією 83-х місць утримання німецьких, італійських та японських військовополонених на території США з 1943 до 1946 р. широко застосовувалися внутрішні грошові знаки. Зазвичай вони виготовлялися з картону чи з цупкого паперу і мали розміри приблизно 52 x 23 мм. При їх друкуванні здебільшого користувалися послугами поліграфічних фірм „Келсі купон компанії”, „Велдон, Вільямс енд Лік”, „Зе Елісон купон компанії”, „Кензес банк ноут компанії”. Спочатку в обігу домінували грошові знаки, виконані у вигляді буклетів з відрізними купонами, вартістю від 20 центів до 20 доларів. На їх обкладинках друкувалися назви таборів, прізвища й імена військовополонених, військові звання та серійні номери знаків. У межах буклета бони різних номіналів мали однаковий серійний номер [58 с. 9-18]. Згодом перейшли до виготовлення більш зручних стандартизованих бон вартістю 1, 5, 10, 25 та 50 центів, які використовувалися військовополоненими як засоби оплати в кантінах [56, с. 169-184].

Однак американські та французькі умови утримання німецьких військовополонених також були далекі від ідеальних. Після капітуляції фашистської Німеччини війська США та Франції взяли в полон понад 700000 німецьких вояків, яких тримали за колючим дротом, просто неба, у нестерпних примітивних умовах. Щоб не дотримуватися Женевської конвенції у них відібрали статус військовополонених, який замінили на розпливчастий „роззброєні ворожі сили” („disarmed enemy forces”)[57, с. 62].

На відміну від США німецький та японський уряди не мали чіткої й уніфікованої політики щодо виплат полоненим війни. Вона час від часу змінювалася і була різною у різних таборах. В одних таборах полонені отримували гроші регулярно, не працюючи, в інших — взагалі нічого не отримували. Незалучені до виробництва офіцери існували тільки завдяки посилкам з Червоного Хреста [55, с. 30-31].

У перші роки Другої світової війни німці платили то табірними грошима, то рейхсмарками, які через погані харчові раціони військовополонені офіцери здебільшого витрачали в їдальнях або ж програвали в карти, бо в умовах війни продукти харчування жорстко лімітувалися. Як і в американському полоні, на полонених союзних держав німецькою адміністрацією таборів заводилися грошові рахунки.

Військовополонені західних країн, які утримувалися в таборах для військовополонених на території дистрикту Галичина, у 1941-1943 рр. отримували за свою працю символічну оплату — в середньому одну рейхсмарку в банкнотах імперських кредитних кас за відпрацьований день [19, с. 1].

Після осені 1944 р. всі готівкові виплати для військовополонених німці припинили. Згідно з положенням Женевської конвенції 1929 р. шкала виплат для військовополонених офіцерів західних країн у німецьких таборах була така: 2-ий лейтенант — 72 рейхсмарки (28 дол. 80 центів), 1-ий лейтенант — 81 рейхсмарка (32 дол. 40 центів), капітан — 96 рейхсмарок (38 дол. 40 центів), майор — 108 рейхсмарок (43 дол. 20 центів), підполковник — 120 рейхсмарок (48 дол.), полковник — 150 рейхсмарок (60 дол.) [66, с. 193].

Якщо західний офіцер працював у таборі, то він, згідно з директивою ОКВ від 1 березня 1944 р., міг щоденно отримати за виконану роботу 70 рейхспфенінгів, тобто 28 американських центів. Радянський військовополонений офіцер отримував удвічі менше, тобто 35 рейхспфенінгів [17, с. 197].

Згідно з вказаною директивою, також встановлювалася денна мінімальна заробітна плата, яка для нерадянських військовополонених становила 20 рейхспфенінгів, а для радянських — 10 рейхспфенінгів.

Така дискримінація в оплаті праці поставила „російських” військовополонених на найнижчий шабель табірної ієрархії. Навіть від товаришів по нещастю з інших

країн радянські військовополонені часто зустрічали відторгнення чи насторожену реакцію, особливо з боку полонених американської, британської, французької та канадської армій.

Як свідчать матеріали Нюрнберзького процесу, нацисти систематично ігнорували важливі положення міжнародного гуманітарного права. Солдатів та унтер-офіцерів примушували виконувати роботу в інтересах військової економіки Німеччини, часто така робота безпосередньо пов'язувалася з військовими діями [34, с. 745-745].

Як видно з цих прикладів, порушувалася стандартизація виплат. Часто в результаті довільно встановленого обмінного курсу валют полонені отримували коштів на 50% менше, ніж це передбачалося. Деякі країни вираховували з утримання військовополонених гроші за їх інтернування (за воду, електроенергію, харчування та інші послуги).

З 22 червня 1941 р. до 9 травня 1945 р. Червона армія захопила в полон 3,15 млн. ворожих солдатів та офіцерів, з яких понад 1 млн. чол. не пережили полону [9, с. 5-7].

Більшість з військовополонених, починаючи з 1942 р., використовувалися в СРСР за межами таборів як робоча сила понад 10 років, і їхньою працею створювалася частина сукупного національного продукту [11, с. 84].

Згідно із дослідженнями російських істориків та правознавців, Радянський Союз в контексті харчового і грошового забезпечення військовополонених намагався з ідеологічних причин виконувати норми МГП [12, с. 34-44; 2, с. 50-58; 27].

Грошове утримання військовополонених фашистської Німеччини та її союзників в СРСР здійснювалося згідно з „Положенням про військовополонених” (додаток до постанови РНК СРСР № 1798-800С від 1 липня 1941 р.) та Інструкцією „Про порядок утримання і обліку військовополонених в таборах НКВС” від 13 серпня 1941 р. Указані нормативні документи передбачали, що цінні речі та гроші, як правило, вилучалися у військовополонених на зберігання під офіційні квитанції уповноважених на те осіб. Військовополоненим надавалося право купувати за свій рахунок продукти, одяг, білизну, взуття та інші предмети особистого вжитку й першої необхідності, отримувати з батьківщини та з нейтральних країн грошові перекази без обмеження суми, користуватися особистими грошима, які могли мати на руках, у межах норм, що встановлювалися Управлінням НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих (50 рублів на місяць). Однак гроші в іноземній валюті, які пересилалися військовополоненим з батьківщини і з нейтральних країн, мали беззастережно обмінюватися на радянську валюту за існуючим курсом, а їх надлишки понад дозволену суму здавалися адміністрацією таборів у державні трудові ощадні каси.

Видача грошей понад встановлені норми проводилася тільки з дозволу адміністрації таборів. Військовополонені рядового та унтер-офіцерського складу, всупереч Женевській конвенції, могли залучатися до роботи як у таборі, так і поза його межами в промисловості і сільському господарстві Союзу РСР на підставі особливих правил, розроблених Управлінням НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих, тобто їх дозволялося використовувати на роботі з шкідливими для здоров'я умовами праці. На бранців, які залучалися до робіт, поширювалися постанови про охорону праці та робочий час, що застосовуються в даній місцевості до громадян Союзу РСР, що працюють у тій же галузі. Однак розміри зарплати їм встановлювалися Управлінням НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих. Із заробітної плати проводилися відрахування на відшкодування витрат з утримання військовополонених (оплата житлової площі, комунальні послуги, харчування, якщо організовано спільне котлове постачання). Забезпечення військовополонених житловою площею та комунальними послугами, як правило, здійснювалося за рахунок підприємств і організацій, в яких військовополонені були зайняті на роботі. З моменту

надходження їх на роботу вони знімалися з усіх видів постачання, одержуваного за рахунок держави. За дисциплінарні проступки військовополонені могли бути позбавлені права користуватися грошима терміном до двох місяців [15, с. 297-299; 16, с. 313-320].

Радянські власті, організовуючи грошове утримання військовополонених фашистської Німеччини та її сателітів, нормативно не передбачали використання спеціальних грошових знаків, хоча мали певний досвід їх застосування. В СРСР у роки сталінських репресій масового поширення набули стандартизовані „табірні” гроші. Відомі численні емісії розрахункових квитанцій таборів особливого призначення ОДПУ (1929 р.), виправно-трудова таборів ОДПУ (1932 р.) та Головного управління Північних таборів НКВС [4, с. 23-25; 39, с. 581-583; 48, с. 14-16].

Багаторічний в'язень сталінських концтаборів В. Шаламов згадував, як він у 30-х роках на Соловках отримував преміальні в сумі 1-2 рублі на місяць табірними грошима, наголошуючи при цьому на їхньому незвично високому курсі, який, як виявилось, базувався на золотому червінці 1922 р. В ідальні за 15 копійок ув'язнений міг замовити порцію калорійного антрекота [52, с.13, 29].

За підрахунками політв'язня М. Розанова, кваліфікований робітник Ухто-Печерського табору за виконання плану на 100 % зазвичай отримував денну премію в сумі 20 копійок, некваліфікований – 15 копійок, тоді як за виконання плану на 170% денна стимулююча премія у кваліфікованого робітника зростала до 1 рубля, у некваліфікованого – до 75 копійок [38, с. 23].

За преміальні гроші, які в таборах цінилися удвічі вище, ніж державні, ув'язнені могли здійснити покупки у ларку чи „Розмазі” (роздрібному магазині). Серед табірних способів покарання практикувалося накладення грошових штрафів бухгалтерією, а також, за рішенням начальника лагпункту, позбавлення преміальної винагороди і ларкових продуктів за різні порушення – здебільшого за дрібну матеріальну шкоду. Типовим для 30-х років стало формулювання: „За пропалені біля багаття валянки... позбавити премінагороди за січень і лютий місяці” [38, с. 37].

З початком війни і посталими труднощами забезпечення стимулюючі надбавки для радянських ув'язнених здебільшого не виплачувалися.

Запроваджувати спеціальні грошові знаки для іноземних військовополонених не було нагальною необхідністю, оскільки у місцях їх утримання, принаймні у 1941-1942 рр., зовсім не функціонували торгові заклади, де б вказані знаки можна було отоварити. Не виникало потреби і в обміні наявної у військовополонених валюти, оскільки вона вилучалася радянськими трофейними командами. Тільки 22 лютого 1943 р. вступила в дію інструкція УПВІ НКВС СРСР №75, яка регламентувала порядок прийому, збереження і повернення валюти та цінностей, які належали військовополоненим [10, с. 171-173].

Очевидно, з цього часу окремі категорії військовополонених стали отримувати за свою працю оплату радянською валютою та спеціальними талонами для додаткового харчування.

Виплати радянською валютою значно зросли у зв'язку з прийняттям ДКО ряду нормативних документів, зокрема постанов № 7252 від 29 грудня 1944 р. „Про трудове використання інтернованих німців”, № 8921 СС від 4 червня 1945 р. „Про заходи з трудового використання військовополонених і матеріально-технічного забезпечення таборів для військовополонених”, № 8859 СС від 30 серпня 1945 р. „Про покращення умов утримання і трудового використання інтернованих німців, зайнятих на роботах у промисловості” та вводу 29 вересня того ж року в дію „Положення про трудове використання військовополонених”. На виконання вказаних директив у найважливіші галузі народного господарства СРСР на початку 1946 р. спрямували понад 1800 тисяч військовополонених [42, с. 161– 168; 37 с. 137-139].

Підприємства і будови, на яких вони працювали, виступали як господарські органи-роботодавці і відповідно ставали платниками за виконані роботи, а

НКВС в особі таборів військовополонених— поставщиками робочої сили” [27, с. 126].

У післявоєнні роки більшого значення у покращенні харчування військовополонених, які виконували виробничі норми, відіграла грошова винагорода. За 1945-1949 рр. вони отримали як грошову винагороду 1 млрд. 415 тис. рублів [41, с. 80-81].

Щоб військовополонені могли купувати за зароблені гроші продукти додаткового харчування, в таборах створили спеціальну торгову мережу у вигляді ларків і буфетів, у яких продавалися різні сільськогосподарські продукти, молочні, кондитерські і тютюнові вироби та хліб.

Однак у 1946 р. у зв'язку з погіршенням харчового забезпечення, полонені німці та угорці в таборі Кондрово (Калужька обл.) змушені були напівлегально налагодити в своєму середовищі торгові операції і для цих цілей використовували бони власного виготовлення. Достовірно відомо про існування грошового знака вартістю 20 копійок [64, с. 196].

У таборі № 84 „Азбест” (Свердловська область), закріпленому за трестом „Союзазбест”, цементним заводом №450 Міністерства промисловості і будівельних матеріалів і трестом „Свердліс” Міністерства лісової промисловості, в 1945 р. також мав місце короткотривалий випуск бон вартістю 1 та 5 рублів як відповідь на скорочення в обігу в середовищі військовополонених офіційних грошових знаків. Надрукували їх на купонах бухгалтерської книги, мали вони літерну серію та тризначний номер. На аверсах, окрім номіналу, був також відбитий фарбою пурпурового кольору російськомовний текст: „Администрация Комиссариата Внутренних дел СССР по делам военнопленных. Управление лагеря военнопленных №84”. На реверсах бон – слово „кассир” та ініціали М.К. Перебували дані грошові знаки в обігу досить короткий час і були знищені з політичних міркувань [56, с. 165].

Чи виконували вони власне грошову функцію, чи були звичайними талонами— не відомо. В'язень ГУЛАГу німецький військовополонений Г. Нікау згадував, що навіть у 1953 р. у радянських таборах існували спеціальні талони, які можна було отоварити в табірних ларках, на які можна було придбати цукор та махорку. За дисциплінарні порушення в'язнів нерідко карали позбавленням права користуватися ларками терміном на 2-3 місяці [61, с. 361].

Примусова участь військовополонених у виробничих процесах — цілком органічне явище для існуючої в СРСР економічної системи — системи „підневільного соціалізму”, сутнісною характеристикою котрої був адміністративно-мобілізаційний механізм організації праці. З 1943 по 1950 р. іноземними військовополоненими напрацьовано 1,077 млрд. людино-днів [14, с. 69], і їхній реальний вклад у розвиток народного господарства виявився суттєвим [27, с. 153].

Разом з тим, незважаючи на великі прибутки, які отримували табори від замовників за виконану військовополоненими роботу, баланс більшості таборів ГУПВІ аж до їх розформування залишався негативним [26, с. 168].

Навіть з переведенням восени 1945 р. таборів на самоокупність, вони продовжували залишатися дотаційними об'єктами в системі НКВС-МВС СРСР [2, с. 51; 40].

Низька ефективність використання праці військовополонених в СРСР викликана тим, що в обстановці воєнного часу і в післявоєнний період задоволення їх мінімальних потреб у харчуванні, одязі, медичній допомозі й грошовому забезпеченні було пов'язано з великими труднощами, спричиненими війною. Безчинства і жорстоке поводження з військовополоненими, які, без сумніву, мали місце, не були офіційною лінією радянського уряду і, як правило, жорстко каралися.

Отже, основна мета емітованих переважною більшістю таборів військовополонених грошей — підвищення продуктивності праці ув'язнених шляхом їх

нешадної експлуатації на підставі маніпулювання нерідко ілюзорною надією вижити.

Друга світова війна стала першим тестом Женевської конвенції 1929 р., який наочно продемонстрував, що положення цього міжнародного правового акта доволіно інтерпретувалися державами обох ворогуючих коаліцій, тому назріла нагальна потреба його перегляду. У зв'язку з викладеним, у 1948 р. міжнародний комітет Червоного Хреста провів зустріч у Стокгольмі з метою внесення змін та доповнень у міжнародне законодавство щодо режиму військового полону, результати якої були заслухані та схвалені на Женевській дипломатичній конференції 1949 року. Замість двох статей, що регламентували фінансування військовополонених, стало одинадцять, у яких зафіксували побудовану на основі швейцарського франка як найбільш стабільної валюти значно досконалішу шкалу виплат для офіцерів й інших військовослужбовців. Віднині військовополоненим міжнародне законодавство вимагало виплачувати кошти, згідно з категорією від першої до п'ятої (I категорія—нижче сержанта, V категорія—генерали). Так, військовополонені I категорії отримували 8 франків на місяць, III—50 франків, а V—75 франків [23, с. 69-129].

1. Абрамов В. Советская военная контрразведка против разведки Третьего рейха/ В. Абрамов —М.: „Яуза”, ЭКСМО, 2005.—320 с.

2. Безбородова И. В. Организация трудоустройства военнопленных, интернированных в лагерях НКВД—МВД СССР в годы Второй мировой войны / И. В. Безбородова. //Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научной конференции. —Ч.2.—Вологда, 1996.—С.50-58.

3. Бережанські вісті.—Ч.27.—1941.

4.Быков М. М. Бумажные денежные знаки для лагерей особого назначения О.Г.П.У. и острова Шпицбергена/ Быков М. М. // Русский филателист.—Нью-Йорк, 1963.—№ 3 (февраль— март). —С.23— 25.

5. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945)/ А.Боляновський.—Львів: вид. Львівського нац. університету ім. і. Франка, 2003р.—686 с.

6. Боряк Г. „Нацистське золото” з України/ Г. Боряк, М. Дубик, Н. Маковська.— Вип.1.— К., 1998.—136 с.

7.Верт А. Россия в войне 1941-1945 / [Пер. с англ.] Александр Верт. —М.: Прогресс, 1967. —772 с. 8.„Вісті комбатанта”.—Ч.3.— 1980.—С. 74.

9.Война Германии против Советского Союза, 1941—1945: Документальная экспозиция / Под ред. Р. Рюрупа; пер. с нем. Т. Переверзевой. — 2-е изд. — Берлин: Blank & Reschke, 1994. — 287 с.

10.Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы./ Научн. исслед. институт проблем эконом. истории XX века; Сост. М.М.Загорюлько, С.Г.Сидоров, Т.В. Царевская; Под. ред. проф. М.М. Загорюлько. — М.: Логос, 2000.—1120 с.

11.„Военнопленные ознакомились с методами социалистического строительства”. Докладная записка МВД СССР/ Публ. Сидорова С. Г. // Источник. Документы русской истории. — 1999. — № 1(36). — С. 83-88.

12. Всеволодов В. А. Военнопленные 1941 года (идеологические, правовые и военные аспекты проблемы) /В. А. Всеволодов. // Проблемы военного плена: история и современность. Материалы Международной научной конференции.—Ч.2.—Вологда, 1996.—С.34-44.

13. Гайдай О.Предтеча. Польський рух Опору на Тернопільщині 1939-1941 рр.// О. Гайдай, Б. Хаварівський, В.Ханас. —Тернопіль: „Підручники & посібники”, 2002.— 112 с.

14. Галицкий В.П. Неметские военнопленные в восстановлении народного хозяйства СССР // Вторая мировая война и преодоление тоталитаризма.—М., 1997.—65-84.

15. Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ).—Ф 9401. —Оп. 1.—Спр. 619.

16. ГАРФ—Ф.9401.—Оп. 12.—Спр. 205.—Т.12.

17.ГАРФ.—Ф.7445.—Оп. 2.—Спр. 380.

18. Гриф секретности снят: Потери Вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование.—М.: Воениздат, 1993.—416 с.

19. Державний архів Львівської області (ДАЛО).—Ф.Р-54.—Оп.1.—Спр.15.

20. Датнер Ш. Преступления немецко-фашистского вермахта в отношении военнопленных во Второй мировой войне/ Ш. Датнер [Пер. с польск. Я.О. Немчинского, предисл. С.К. Тимошенко] —М.: Изд. иностр. литер., 1963. —630 с.

21. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944). — К., 2000.—304 с.

22. Ерин М. Е. Советские военнопленные в нацистской Германии 1941-1945 гг. Проблемы исследования/ М. Е Ерин. —Ярославль: ЯрГУ, 2005.—178 с.

23. Женевская конвенция об обращении с военнопленными от 12 августа 1949 года // Женевские конвенции о защите жертв войны. – М.: Юридическая литература, 1954. – С. 69-129.
24. Загорюлько М. Крах плана „Ольденбург”: О срыве экономических планов фашистской Германии на оккупированной территории СССР / М. Загорюлько, А. Юденков. – Изд. 2-ое, перераб. и дополн. – М.: „Экономика”, 1974. – 384 с.
25. Канун и начало войны: Документы и материалы. / Киришнер Л.А. – сост. – Л.: Лениздат, 1991. – 431 с.
26. Карнер С. В архипелаге ГУПВИ. Военный плен и интернирование в Советском Союзе 1941-1956 / С. В Карнер [Пер. с нем.]. – М.: Изд-во Рос. гос. гуманитарного ун-та, 2002. – 303 с.
27. Коначов В.Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы: Монография / В.Б. Коначов [Послел. В.Н. Вартанова]. – Вологда: Из-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1996. – 320 с.
28. Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны от 5 (18) октября 1907 года // Международное право в избранных документах. – Т.3. – М.: Юридическая литература, 1957. – С.41-46.
29. Король В. Ю. До проблеми про військові втрати українського та інших народів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни / В. Король. // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Серія: історія. – К., 2006. – Вип. 83. – С. 59 – 65.
30. Король В. Становище радянських військовополонених на окупованій території України в 1941-1944 рр. / В. Король // Історичний журнал. – № 3, 2009. – С. 95-106.
31. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 659 с.
32. Муковський Ю. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / Ю. Муковський, О. Лисенко [За ред. В. Конашевича]. – К.: Пошуково-вид. агентство „Книга Пам'яті України.”, 1996. – 568 с.
33. Нестеренко Ю. Боны военнопленных / Ю. Нестеренко // „Забайкальский рабочий”. – 1998. – 13.02.
34. Нюрнбергский процесс. – Т. III. Военные преступления и преступления против человечности. – М. Изд. юридической литературы, 1958. – 816 с.
35. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, уничтожение и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине / П. М. Полян [Предисл. Д. Гранина] – М.: РОССПЭН, 2002. – 896 с.
36. Промышленность Германии в период войны 1939 – 1945 гг. / Die deutsche industrie im kriege 1939 – 1945 / Пер. с нем. Г. В. Смирнова, В. М. Шаститко; Под ред. Г. С. Согомояна; Предисл. П. А. Белова. – М.: Иностранная лит., 1956. – 295 с.
37. Росийский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). – Ф. 644. – Оп.1. – Спр.460. – Арк. 137-139; Спр.348. – Арк.1-9.
38. Розанов Михаил. Завоеватели белых пятен / Михаил Розанов. – Лимбург-на-Лане: „Посев”, 1951. – 287 с.
39. Рябченко П.Ф. Полный каталог бумажных денежных знаков и бон России, СССР, стран СНГ (1769-1994 рр.) / П.Ф. Рябченко. – К., 1995. – 672 с.
40. Сидоров С.Г. Труд военнопленных в СССР, 1939-1956 гг.: Монография / С. Г. Сидоров [М-во образования Рос. Федерации. Науч.-исслед. ин-т проблем экон. истории России XX в. Волгогр. гос. ун-та]. – Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2001. – 503 с.
41. Сидоров С. Г. Организация питания военнопленных в СССР в 1941–1955 гг. / С. Г. Сидоров // Вестник ВолГУ. – Серия 4: История. Философия. – Вып. 1, 1996. – С.80-81.
42. Сидоров С. Г. Трудовое использование военнопленных в СССР. 1939–1956 гг. / С. Г. Сидоров // Докл. Акад. воен. наук. – Саратов, 2005. – №3 (15). – С.161–168.
43. Соколов Б. В. Оккупация: Правда и мифы / Б. В. Соколов. – М.: АСТ-пресс книга, 2002. – 347 с.
44. „Теребовельські вісті”. – Ч.7. – 1941.
45. Тис-Крохмалюк Ю. З джерел до історії УД УНА / Ю. Тис-Крохмалюк. // Вісті комбатанта. – Ч.1 (111). – Торонто – Нью-Йорк, 1981. – С. 41-47.
46. Тхоржевский В. Лагерные деньги для военнопленных / В.Тхоржевский. // Нумбон. – №2(42), 1997. – С.4-6.
47. Федорович В. Німецька кампанія на Сході в світлі документів ОКВ / В. Федорович. // Вісті комбатанта. – Ч.1 (165). – Торонто – Нью-Йорк, 1990. – С. 35-40.
48. Харитонов Д. Денежные знаки лагерей особого назначения ОГПУ / Д. Харитонов. // Нумизматика и фалеристика. – 1997. – №1. – С.14-16.
49. ЦДАВО України. – Ф.4620. – Оп.3. – Спр.378.
50. ЦДАВО України. – Ф. 3959. – Оп.2. – Спр.67а.
51. Чагин В.В. Лагерные деньги военнопленных / В. В. Чагин. // Нумбон. – №7. – 1996. – С.6-7.
52. Шаламов Варлам. Вишера. Антироман / Варлам Шаламов. – М.: Книга, 1989. – 61 с.
53. Campbell Lance K. Purpose of POW scrip to discourage escape / Lance K.Campbell. // Coin World. – Vol. 30. – №1544. – Nov. 1989. – P.18, 30-38.

54. Campbell, Lance K. Bored?: try Boer War P.O.W. scrip /Lance K.Campbell. // Bank Note Reporter.—Vol. 17.—№2.— Feb. 1989.—P.31, 33.
55. Campbell Lance K. Unissued notes remind hobby of horrors of war /Lance K.Campbell. // Bank Note Reporter.—Vol. 20.—№ 9.— Sept. 1992.—P. 30-31.
56. Campbell Lance K. Prisoner of War and Concentration Camp Money of the 20 th Century/ Lance K.Campbell —Second edition.— BNR PRESS, 1993.—202 p.
57. Czernik Rudolf. Das Ende der Tabus.— Verlag: Graz– Stuttgart, 1998
58. Feller Steven. The Prisoner of War Camp at Algona, Iowa: Look at the Camp and its Monetary System/ Steven Feller. //IBNS Journal.—Vol. 32.—№1, 1993.— P. 11-12.
59. Goebbels Tagebuecher (Aus den Jahren 1942-43).—Zurich: Atlantis Verlag, 1948.—528 s.
60. Machowski Jozef. Poczta Polska Obozu IID Gross Born /Machowski Jozef.— PZF Krakow, 1963—32 s.
61. Nieckau Gerhard „Jeff“. Im Gulag. Aus der Kriegsgefangenschaft ins sowjetische Arbeitslager/ Gerhard Nieckau „Jeff“. —2 auflage.— Hamburg– Berlin-Bonn, 2005. —416 s.
62. Notaphilie 6./ Papiergeld– auktion 15 mai 1993 in Hamburg. — 27 s.
63. Philipson F. Currency at War/ F. Philipson. // I.B.N.S. Journal. —Volume 21.—№2.,1982. —P. 49-53.
64. Pick A. Papiergeld Lexikon /A. Pick. — Мьнchen: Mosaik Verlag, 1978. —416 s.
65. Rosenberg H. Die Deutschen Banknoten ab 1871/ H.Rosenberg. — H. Gietl Verlag and Publikationsservice GmbH Regenstauf, 2001.—157 s.
66. Rundell W., Jr. Military Money. A Fiscal History of the U. S. Army Overseas in World War II / W. Rundell Jr. —Texas, 1980.—271 p.
67. Shandruk P. Arms of Valor / P.Shandruk. — London: Robert Speller and sons Publishers, Inc.,1959.—259 p.
68. Streit Ch. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die Sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945/ Ch. Streit.—Stuttgart, 1978.—198 s.

В статье исследуется роль эмиссий специальных денежных знаков для лагерей военнопленных в годы Второй мировой войны.

The article presents a research of the emissions of special money for POW camp during WWII.